Я. В. Пилипчук

ДАШТ-І КИПЧАК НА ПЕРЕХРЕСТІ ТОРГОВИХ ШЛЯХІВ

Одним з важливих аспектів життя у середні віки була торгівля. Вздовж торгових шляхів розповсюджувались товари та інформація. За умови відсутності засобів масової інформації саме купці приносили інформацію про події в інших країнах. Проте, на жаль, цій проблемі було присвячено небагато робіт. Серед найвідоміших робіт, студії К. Кудряшова, Б. Кумекова та С. Ахінжанова [Кудряшов 1948; Кумеков 1971; Кумеков 1972; Ахинжанов 1989; Ахинжанов 1995]. В. Мінорський у коментарях до "Худуд ал-Алам" висловив своє бачення шляху в землі кімаків [Hudud al-Alam 1937]. Однак досі не було студії, яка б узагальнила інформацію про торгові шляхи в усьому Дашт-і Кипчак, а не тільки у східній чи західній його частині. Завданням цієї студії є дослідження історії торгівлі у Дашт-і Кипчак. При цьому увага буде приділена не стільки економічним, скільки історично-географічним аспектам.

Опанувавши степи Центральної Азії, кипчаки та кімаки майже відразу увійшли в контакт з осілим населенням регіону. Кочівники Дашт-і Кипчак активно торгували з населенням Хорезму та Мавераннахру. Перший опис торгових шляхів до кімаків та кипчаків зафіксований вже в Таміма б. Бахра. Інформатор арабського мандрівника вказував, що від Тараза сім фарсахів до двох поселень під назвою Кавакіб, а загальна відстань від цієї місцевості до володінь токуз-огузів – 80 днів. Ібн ал-Факіґ запозичив у Таміма б. Бахра свідчення про 80 днів шляху, проте від себе додав, що шлях до кімаків прямує ліворуч, тобто на північ. Кудама б. Джафар підтверджував свідчення Ібн ал-Факіґа, повідомляючи опис шляху від Шаша до кімаків. Він вказував, що пісок лежить між Таразом та Куланом, а за піском – пустеля, яка простягається аж до володінь кімаків. С. Ахінжанов ототожнював цей пісок з Мойинкумами, а Бетпак-Далу – з пустелею [Ахинжанов 1989, *98–101, 166–167*; Ахинжанов 1995, *172–173*]. Цей шлях збігається з більш пізнім Ханжолом ("Ханським шляхом"). Від Тараза (Джамбула) до кімаків проходив "Ханський шлях" – через середню течію річки Чу. Шлях перетинав Коктерек і через верхів'я Сари-Су проходив повз гору Джамбул, Кзилжартаси, Болатау. Від Сари-Су долиною річки Нури та надішимськими степами шлях ішов до пониззя Тоболу, Ішиму та Іртиша [Hudud al-Alam 1937, глава 18; Кумеков 1972, *52*; Ахинжанов 1989, *166–174*; Ахинжанов 1995, *174*].

Цікаві дані повідомляв Ібн Хурдадбеґ. За його інформацією, при описі шляху із Заміна до Фергани вказано на шлях до країни кімаків. Країна кімаків локалізована арабським географом у володіннях тогузгузів (токуз-огузів). Він зазначав, що від Верхнього Нушаджана до столиці токуз-огузів було три місяці шляху через родючі землі. Лівіше, тобто на схід та північний схід від токуз-огузів, мешкали кімаки. За інформацією Ібн Хурдадбеґа, володар кімаків у своїх шатрах наглядав за пасовиськами, а правитель токуз-огузів мешкав у великому місті та мав золоте шатро. Також арабський географ повідомляв, що напроти кімаків у 300 фарсахах розташований ас-Сін (Китай). У цих свідченнях знайшли відображення дані про країну кімаків далеко на сході. Країна токуз-огузів була охарактеризована як найбільша з тюркських країн. Вона межувала з ас-Сіном, ат-Туббатом та карлуками. Потім йшли володіння кімаків, гузів, чигилів,

тюргешів, азкішів, кипчаків (хіфшах) та киргизів. Населення Фараба охарактеризоване як мусульманське та карлуцьке. Свідчення про токуз-огузів, які наводив Ібн Хурдадбеґ, можуть бути датовані часом, ранішим за 840 р., тобто епохою, коли токуз-огузи ще не були переможені єнісейськими киргизами [Ибн Хордадбех 1986, глава 16].

Свідчення наративних джерел про країну кімаків суперечливі. Тамім б. Бахр згадував, що плем'я кімаків кочувало ліворуч від токуз-огузів [Ахинжанов 1989, *100–101*]. Ці свідчення повторив Ібн Хурдадбеґ. Проте він вказував, що країна токуз-огузів розташована у 81 дні шляху від Тараза. Ібн ал-Факіґ локалізовував володіння кімаків у 80 фарсахах від Тараза [Ибн Хордадбех 1986, глава 16; Ахинжанов 1989, *99, 165–166*; Ахинжанов 1995, *172–173*]. Свідчення про 80 днів шляху пізніше запозичив анонімний перський географ. Тільки він повідомляв, що між Намакією та Таразом 80 днів шляху для вершника. При цьому невідомо, чи перський географ мав на увазі Тараз, чи Фараб, оскільки вказано на місто T.rar, яке можна ототожнити з Отраром (Фарабом). У цьому тексті архаїчні свідчення Таміма б. Бахра та Ібн Хурдадбеґа поєднуються з більш новою інформацією. Так, перський географ повідомляв, що у країні кімаків протікають Атіль та Іртиш. На захід від Іртиша були локалізовані володіння кипчаків та північні незаселені землі. На схід від землі кімаків розташовані володіння киргизів. Сказано про спільні кочів'я огузів та кімаків. Зафіксовано поділ Кімацького каганату на одинадцять провінцій. Таким чином, анонімний перський географ знав реалії західноєвразійських степів X ст. Проте у його тексті достовірні сучасні йому дані поєднувалися зі свідченнями більш ранніх географів, які локалізовували кімаків у значно віддаленіших землях Внутрішньої Азії [Hudud al-Alam 1937, глава 18]. Ал-Ідрісі локалізовував кімаків у Східній Азії, зазначаючи, що далі на сході тільки "Море Мороку", а на півдні – токуз-огузи, що свідчить на користь маньчжурської локалізації прабатьківщини кімаків [Ахинжанов 1989, *101–102*].

За повідомленням Гардізі, шлях до володінь кімаків починався з Фараба (Отрара) і продовжувався в "новому поселенні", тобто Янгикенті [Гардизи 1973]. Проте С. Ахінжанов вважав такий шлях дивним. Дослідник припускав, що новим містом був не Янгикент, а Кедер. Це місто було розташоване в окрузі Фараб [Ахинжанов 1989, *153–154, 166–174*; Ахинжанов 1995, *174–175*]. Гардізі повідомляв, що від нового поселення шлях проходив через річку. Переправившись через неї, можна було дістатися пісків Уюкману, а звідти – до річки Сокук. Після переправи через неї починалися солончаки, перейшовши через них можна було дістатися гір Кендир-Таги. Від цих гір мандрівники діставалися річки Асус. А від Асусу шлях проходив до Іртиша, де починалася країна кімаків. За гіпотезою С. Ахінжанова, шлях до кімаків тотожний "Сари-суйському шляху", від Кедера шлях купців йшов до Саурана. Шлях брав свій початок у Отрарі. Далі він йшов через Сауран та Сигнак. Від Сигнака шлях ішов до перевалу Ак-Сумбе, звідти до нижньої течії Сари-Су. Піднімаючись вгору за течією Сари-Су, можна було дістатись до Каражала. Від Каражала по течії Кара-Кенгіру мандрівники потрапляли до гір Улутау. Шлях від Улутау підходив до Ішиму коло Жар-Кайнага, і далі можна було вийти до Іртиша. Щодо локалізації місцевостей, згаданих у Гардізі, то пустелю Уюкман С. Ахінжанов ототожнював з Мойинкумами. Річку Сокук казахський дослідник та Й. Маркварт ідентифікували із Сари-Су. Солончаками було пересохле русло річки Кара-Кенгір. Горами Кендир-Таги С. Ахінжанов вважав Улутау. Відповідно Асус – це Ішим. Ця річка протікала на відстані 200 км на північ від Улутау. Цей шлях можна було подолати за п'ять днів. За свідченнями Гардізі, Асус впадав у Каспійське море, що не відповідає дійсності. Поряд із Сари-суйським шляхом існували й інші караванні шляхи, але свідчення про них до нас не дійшли. За припущенням С. Ахінжанова, шляхів через Бетпак-Далу було шість [Ахинжанов 1995, *174–179*; див. також: Гардизи 1973].

В. Мінорський запропонував інший варіант шляху до кімаків. Він починався у Фарабі (Отрарі) і продовжувався до Янгикента. Від Янгикента, за припущенням дослідника, він ішов місцями на північ від Аральського моря. Першу річку, котру перетинали

мандрівники, дослідник ототожнював з Іргизом, а Савук (Сокук) – з Тургаєм. Вододіл Іргизу та Тургаю був прийнятий ним за Кендир-Таги. Звідти до Ішиму було два дні подорожі [Hudud al-Alam 1937, глава 18, коментарій; Ибн Хордадбех 1986, глава 16; Ахинжанов 1989, *153–154, 166–174*; Ахинжанов 1995, *174–175, 179–180*]. Підійшовши до Ішиму, далі купці прямували в бік Іртиша [Hudud al-Alam 1937, глава 18, коментарій].

Б. Кумеков та С. Ахінжанов реконструювали ще три шляхи до кімаків. За припущенням Б. Кумекова, один зі шляхів йшов від Тараза через землі карлуків Жетису до хребта Тарбагатай. Перейшовши Тарбагатай, можна була потрапити до Іртиша. За свідченнями ал-Ідрісі, шлях до кімаків ішов від ферганського Ахсікета через країну карлуків, від прикордонного міста карлуків Атракана і до озера Гаган. На озері Гаган у 10 днях переходу від Атракана були розташовані кімацькі міста. Б. Кумеков ототожнював озеро Гаган з Алакольською озерною котловиною. Поблизу Алаколя, за даними ал-Ідрісі, розташовувалось п'ять кімацьких міст. За третім маршрутом шлях починався з Турфанської оази, і через землі токуз-огузів можна було потрапити на північ і вийти до Алаколя. На шляху з країни токуз-огузів до кімаків були гори Дардан. Можливо, ці гори Б. Кумеков ототожнював з Джунгарським Алатау. На північ від гір Дардан розташовувалось озеро Гаган (Алаколь). На північ та схід від озера Гаган височіли гори Гіргір. Це були Тарбагатайські гори. Також горами Гіргір, окрім Тарбагатаю, могли бути названі Чингіз-Тау та Колбінський хребет. На північний схід від гір Гіргір протікала річка Гамаш. Б. Кумеков вважає можливим ототожнити цю річку з Іртишем. У долині цієї річки було розташовано одинадцять міст кімаків [Кумеков 1971; Ахинжанов 1995, *180*; Ахинжанов 1989, *163*; Кумеков 2006а, *468*].

За часів існування Кімацького каганату активно функціонував Іртиський меридіональний шлях. Напередодні цієї доби, за давньотюркських часів, населення потчеваської культури розселилося далеко на південь, до кордонів Омської області та Казахстану. Воно почало активно торгувати з тюрками. Одним із пунктів обміну було поселення Чермак I. Сибірське населення було включене в міжконтинентальну торгівлю через північне відгалуження Ханського шляху. Тюрки оселялися в лісостепах та степах Середнього Надіртишшя. З кімаками ототожнюють могильники Алексєєвка I, Ірча I, Романтєєво, Соляне та на території Омська [Матвеев 2007, *97*]. Маршрут Іртиського меридіонального шляху з півночі на південь по території Росії був таким: Кіпи III – Новоягодне – Мурлінські кургани – Алексєєвка I – Ірча – Омськ – Романтєєвка – Соляне – Чермак I. Далі шлях проходив уздовж Іртиша. Такий маршрут існував за давньотюркської та кімацької доби [Матвеев 2007, *101–102*]. За пізньої кімацької та кипчацької доби шлях мав такий вигляд: Мала Біча – Новонікольське – Усть-Ішим – Кіп-Кіпо-Кулари III – Новоягодне – Аргаїз – Єкатерининське III – Окунєво V – Батаково 18 – Строкарасук 22 – Батаково 20 – Омськ – Іртиш [Матвеев 2007, *102*]. Активно Іртиський меридіональний шлях діяв за кімацької доби. Це було зумовлено тим, що імперська конфедерація кімаків могла забезпечити безпеку торгівлі та більший обсяг обміну товарів. Наступний бурхливий етап розквіту цього торгового шляху датований часом існування Золотої Орди та Сибірського ханства. Тільки стабільна влада могла забезпечити безпеку торгових шляхів. Тюркських торговців цікавили передусім сибірські хутра. Угорських та самодійських володарів приваблювали срібні вироби, які вони використовували в шаманських обрядах [Матвеев 2007, *96–98*]. Ще одним предметом їхньої зацікавленості була зброя.

Шляхи в землі кімаків стали відомі завдяки мандрам мусульманських купців з Мавераннахру до Центральної та Внутрішньої Азії. Торгівлею з сибірськими уграми, очевидно, займалися інші купці, не мусульмани. Можливо, в землях кімаків, подібно епосі Західного Тюркютського каганату, розташовувались поселення согдійців, котрі й тримали у своїх руках торгівлю держави. Вони й мали торгувати з мусульманськими торговцями, які розгорнули активну торговельну діяльність. Принаймні в IX–X ст., за часів існування Кімацького каганату та імперії Тан у Китаї, через степи Центральної Азії

проходив "Великий Шовковий шлях". Час кипчацького домінування в XI – першій половині XIII ст. був часом нестабільності, і "Великий Шовковий шлях" тоді не проходив через Дашт-і-Кипчак і тільки за часів існування Монгольської імперії та Улусу Джучі він знову пролягав через цей регіон [Hudud al-Alam 1937, глава 18; Ибн Хордадбех 1986, глава 16; Кумеков 1971; Кумеков 1972, *52*; Ахинжанов 1989, *98–102, 153–154, 163, 165–174*; Ахинжанов 1995, *172–180*; Кумеков 2006а, *468*; Матвеев 2007, *96–102*].

Розвиненими були й інші напрямки торгівлі. Місто Саксін на Волзі було одним із ключових пунктів кипчацької торгівлі. Купці проходили через переволоку між Доном та Волгою і, спускаючись вниз по Волзі, входили в землю Саксін [Рубрук 1957, *185*; Гарнати 1971]. Нижнє Поволжя відоме в арабських та перських історичних хроніках саме під такою назвою [Федоров-Давыдов 1969, *253–261*]. Російський дослідник Д. Васильєв стверджує, що культура саксінів формувалась на основі огузької та булгарської культур [Васильев 2006, *22–28*]. Якщо купець бажав потрапити до Центральної Азії, він мав повторити шлях булгарських купців на Мангишлак – чи морем, чи через річки Узень, Ембу – й далі прямувати у зворотному щодо подорожі Ібн Фадлана напрямі [Ибн Фадлан 1939]. Так можна було дістатися Гурганджа. Іншим шляхом можна було морем потрапити через Дербент до Ширвана. Можна пройти цей шлях і суходолом. Це свого часу зробив Вільгельм Рубрук, який, повертаючись до Європи, пройшов через Хорасан, Азербайджан та Ширван і вийшов до Дербента, а звідти увійшов у землі лакзів. Вийшовши до Тереку, він мав триматися узбережжя Каспійського моря і через напівпустелі Надкаспію вийти у Нижнє Поволжя поблизу Сумеркента. У цьому місті розташовувались факторії мусульманських та аланських купців. Аланські купці не були місцевими, а прибули до міста з Подоння та Північного Кавказу, оскільки Вільгельм Рубрук не називав їх сарацинами [Рубрук 1957, *185*]. Міста Саксіну зосереджувалися в районі волзької дельти. Д. Васильєв вказує, що Сумеркент – це не Самосдєльське городище, його можна зіставити з городищем Мошаїк. Рубрук дістався цього міста, перетнувши річки Бузак, Картубу, Болду. Далі його шлях проходив через Волгу та Козачий Ерік [Васильев 2011, *68–69*]. Дослідник висловив припущення, що питання ідентифікації Сумеркента з якимось певним городищем залишається відкритим [Васильев 2011, *69–70*]. Від Саксіну, своєю чергою, можна було потрапити до Волзької Булгарії, піднімаючись проти течії Волги. Цей маршрут був подоланий Абу Хамідом ал-Гарнаті [Гарнати 1971].

Варто зауважити, що відомості про торгівлю між Руссю та кипчаками знайшли відображення у свідченнях Ал-Ідрісі. Там не вказані конкретні торгові шляхи, однак повідомлено про міста та відстані між ними. На середньовічних мапах місто Куманія розміщувалось у гирлі річки Молочної [Фоменко 2007, *254,* этнолингвистическая карта]. Проте ал-Ідрісі вказував на існування двох міст під назвою Куманія – Білої та Чорної, зокрема зазначав, що "Чорна" і "Біла Куманія" розташовані неподалік одна від одної [Коновалова 2006, *118–119*]. "Чорну Куманію" ал-Ідрісі не можна зіставляти з "Чорною Куманією" Сімона де Кези (Шимона Кезаї), оскільки в арабського географа ця назва позначала місто, а в угорського хроніста – країну [Vasary 2005, *139*; Коновалова 2006, *118*].

"Чорну Куманію" від Кіра (Фіра) відділяли гори, які можна зіставити з Донецьким кряжем. Ал-Ідрісі вказував, що "Чорна Куманія" називалась так за кольором річкової води – чорним. У зв'язку з цим необхідно згадати, що корінь "кел-кал" означав чорний колір [Бубенок 2004*, 25*; Коновалова 2006*, 118*]. Сама назва річки Калки була пов'язана з аланами. Місцевість, де була розташована "Чорна Куманія", безсумнівно, могла бути поблизу літописної Калки. Осілими мешканцями цих територій були донські аси, які перебували там з хозарських часів. На відстані 50 миль від "Чорної Куманії" розташовувалась Матлука, вона ж "Біла Куманія" [Коновалова 2006*, 119*]. На італійських мапах це поселення зазначено як Куманія, а ал-Ідрісі мав його знати як "Білу Куманію" [Коновалова 2006*, 118*].

Поблизу "Білої Куманії" розташовувалися міста Фіра, Нарус, Нуші та Кінійув. Нуші був розташований на відстані 50 миль на північ від "Білої Куманії", і його населення займалося землеробством [Коновалова 2006, *119*]. Це ясно вказує на те, що вищеназвані міста були розташовані на території Русі. Ці дані збігаються зі свідченнями ал-Ідрісі про те, що місто Салав лежить на захід від них на відстані 100 миль [Коновалова 2006, *119*]. Поряд із Салавом згадувалося місто Кукійана, яке було столицею русів [Коновалова 2006, *119*]. В. Бейліс ототожнював Нуші із сучасною Носівкою на Чернігівщині, яка була відома як місто Носів [Бейліс 1996, *90–91, 92 пос. т*]. Кінійув – це, можливо, Канів, оскільки місто Київ – це не Кінійув, а Кукійана [Коновалова 2006, *119*]. Нарус, за припущенням В. Бейліса, – це місто Баруч, а Фіра – Вир [Бейліс 1996, *90–92*].

Від Сіверського Дінця та Дону шлях повертав на південь, так що, прямуючи до Тмутаракані, купці мали йти вододілом річок Кагальника, Єї, Бельсуга. Поблизу Матархи автор "Слова о полку Ігоревім" зафіксував присутність кам'яної скульптури – "Тмутараканського болвана" [Пріцак 2008, *126*].

Грецький шлях ("шлях з варяг у греки") йшов по Дніпру через Канів. Форпост київських князів – Олешшя було занадто далеко від них, щоб подорожні могли сподіватися на безпечний шлях. Вимога купців забезпечити вільний прохід суден була звернута до князів [Ипатьевская… 1962, *526–527*]. Залозний шлях віддалявся від Києва нижче Канева. Виходячи з Києва, він проходив через Переяслав, Лукомль, Хорол та Лтаву і йшов аж до Коломацького шляху, який, своєю чергою, вів до Муравського шляху. Далі шлях проходив через вододіл Дніпра та Сіверського Дінця до верхів'їв Кальміусу, а відтак – до гирла Дону і простягався до Тмутаракані [Кудряшов 1948, *108–109*].

Ескалація конфліктів Русі з кипчаками могла бути викликана перекриттям кипчакам доступу на руські ринки або простою несплатою данини. Подібно китайцям та давнім римлянам руси могли блокувати торгівлю, щоб позбавити кочівників необхідних їм товарів.

Поряд із Грецьким шляхом сучасники під 1170 р. згадували й Солоний шлях. Починався він від Києва і йшов до гирла Псла. Потім проходив Дніпром до Микитиного Рогу. На південь він прямував уздовж лівого берега Дніпра до Каховки (Кизикерменської переправи), звідки через степи і Чорну долину можна було дістатися до Сивашу [Кудряшов 1948, *103–107*].

Щодо кримського продовження торгових шляхів від Сивашу, то вони проходили степами в напрямку Кирк-Ора чи Херсонеса. До Херсона приходили торгувати худобою та рабами печеніги, а після них – огузи та кипчаки [Константин Багрянородный 1991, главы 6–7]. Повертаючи в напрямку Кирк-Ора, подорожній мав перетнути Кримські гори, виходив до узбережжя та міст Ялти, Партеніта і Гурзуфа, згаданих в ал-Ідрісі. Місцевість поблизу Старого Криму мала бути населена ще до монголів, оскільки Рашид ад-Дін згадував про якусь Таткару [Арсланова 2002, *175*]. Звідти вже було недалеко до Судака [Коновалова 2006, *127–128*]. По Грецькому, Солоному та Залозному шляхах до причорноморських міст, населених грекомовним населенням, подорожували руські купці. Одними з головних центрів торгівлі цих купців були Київ та Константинополь. Важливими торговельними центрами були також Херсон, Судак, Матарха [Ипатьевская… 1962, *526–527*; Кудряшов 1948, *103–109*].

Окрім того, мав існувати якийсь шлях, який сполучав магістраль Булгар – Київ із Залозним шляхом. Для того щоб дістатися ставки кипчаків – Тора, мандрівники мали перейти вододіл Сури та Хопра, а потім йти за течією Хопра до його злиття з Доном. Пливучи вздовж Дону, мандрівники мали досягти району переволоки з Дону на Волгу, де шлях мав два розгалуження [Кудряшов 1948, *157–159*]. По першому з них можна було пливти до гирла Сіверського Дінця. Увійшовши до гирла, можна дістатися до впадіння річки Великої Кам'янки в Сіверський Донець. Звідти вододілом Великої Кам'янки та Міусу – до Тора.

Від Вічіни та Облучіци торговий шлях із Візантії до степів йшов через Стару Кілію до Чорного моря. Там він з'єднувався з торговими шляхами, описаними ал-Ідрісі. Від

Акліби, яку можна ототожнити зі Старою Кілією, можна було протягом одного дня дістатися гирла Дністра [Коновалова 1991, *40–43*]. На відстані 50 миль на схід від гирла було місто Кувла (місто на Бузі), а ще за 50 миль – місто Муліса (в районі Таванської переправи). Місто Муліса було розташоване в гирлі Дніпра і в одній милі від Уліскі. Уліскі ал-Ідрісі можна зіставити з літописним Олешшям у гирлі Дніпра [Константин Багрянородный 1991, глава 38; Коновалова 2006, *115*].

Від Уліски, тобто Олешшя, був один день шляху морем до Карсуна, тобто Херсонеса. Шлях від Карсуна до Джаліта (Ялти) налічував тридцять миль, від Джаліта до Гурзубі (Гурзуфа) – дванадцять миль, від Гурзубі до Бартаніті (Партеніта) – десять миль, від Бартаніті до Лабада – вісім миль, від Лабада до Шалусти – десять миль. Джаліта була названа містом кипчаків. Проте це місто було таким самим кипчацьким, як і Судак, тобто правило місцем торгівлі кипчаків, а не належало їм [Тизенгаузен 1884, *26*; Коновалова 2006, *115*]. Через Херсон ромеї підтримували зв'язок зі степом і наймали на службу кочівників [Константин Багрянородный 1991, главы 6–7]. В Абу-л-Фіди місто Херсон було відоме як Шари-Керман, тобто "Жовте Місто" [Бубенок 2004, *201*]. Купці міста могли дозволити собі найняти аланів, які мешкали в кількох десятках миль від міста (орієнтовно в Кирк-Орі) [Епископа Феодора... 1898]. На півдні Криму кипчацькі поселення межували з містами, населеними ромеями. Попри свідчення ал-Ідрісі та Ібн ал-Асіра про те, що Ялта та Судак – кипчацькі міста, цілком обґрунтованою є теза про те, що ці міста просто платили данину кипчакам. Кипчаками були зайняті кримські степи, але не гори [Расовский 1938, *161–162*]. Роль буфера між володіннями Візантійської, а потім і Трапезундської імперій і кипчаками відігравала провінція Дорі, відома ще як Готія [Пиоро 1990, *59–70*]. Традиційними товарами, які могли запропонувати кипчаки покупцям-ромеям, були невільники-раби, продукти скотарства та продукти землеробства, вироблені залежним від кипчаків населенням. Від Шалуста до Султатіййі було двадцять морських миль. Султаттійу з повним правом можемо ототожнити з містом Судаком [Коновалова 2006, *115*]. Судак був названий Ібн ал-Асіром містом кипчаків [Тизенгаузен 1884, *26*]. Подібно Херсонесу в печенігів, Судак у кипчаків міг бути головним торговельним портом [Бубенок 2004, *195*]. Олешшя було ключовим пунктом на шляху з Києва до Херсона. Кипчаки були кровно зацікавлені в існуванні цього шляху.

Поряд з Матархою ал-Ідрісі згадував місто Русійу, мешканці якого воювали з населенням Матархи. Назва Русійа – у арабському джерелі, мала походити від грецького найменування Керчі. Матарха було важливим містом, де видобувалася нафта для "грецького вогню" і "шерешиpів" Кончака. Місто розташовувалось на річці Сакір, яку можна ототожнити з річкою Кубанню [Коновалова 2006, *115–116, 119, 221–224, пос. 24*; Пріцак 2008, *91–99*].

Країна ал-Ланійа і її перше місто Ашкісійа були розташовані в 150 милях від річки Русійі. Остання позначала Керченську протоку, однак ал-Ідрісі вважав її річкою, яка бере початок з вершини гори ал-Кабк у горах Кукайа. Від Ашкісійі до міста Ашкали було двадцять миль. Це місто розташовувалось на березі моря, на відстані двадцяти миль від міста Астабрійа. Від Астабрійі на відстані двадцяти миль було місто ал-Ланійа. Ймовірно, це й були міста на березі Азовського моря, зафіксовані археологічними дослідженнями на південь від Дону. Окрім аланських міст, згадувалося місто Хозарійа. Його логічно ототожнити із Саркелом на Дону [Коновалова 2006, *118*].

Дорожник, згаданий в ал-Ідрісі, мав бути записаний зі слів арабських та ромейських торговців. До XIII ст. першість у торгівлі з Руссю та кочівниками належала торгівцям з Візантії. Вони торгували престижними товарами. По їхніх слідах у Східну Європу в пошуках рабів та коней мали прибувати мусульманські торгівці з Румського султанату та Близького Сходу. Ал-Ідрісі описав шлях з Угорщини до Києва і від Києва до Булгара. За дорученням угорського короля ал-Гарнаті мав вербувати до угорського війська тюркських воїнів. В Угорщині мешкали іудейська та мусульманська общини, в руках яких і мала перебувати східна торгівля Угорського королівства. Дашт-і Кипчак як країна

кедарів була відома й Рабі Петах'ї з Регенсбурга. Єврейські купці із Західної Європи мали бути також присутні в Дашт-і Кипчак [Гарнати 1971; Моця, Халиков 1997; Berend 2001, *60–68*; Петахья 2004; Коновалова 2006, *115–128*].

Коротко окреслимо, якими саме товарами торгували через ці торгові магістралі. У похованнях кочівників знайдені амфори, що могли потрапити до степів внаслідок торгівлі з візантійськими містами Криму. Вони належали багатим кочівникам-воїнам [Евглевский, Потемкина 2000а, *221*]. Також у похованнях воїнів знайдені одноручні горщики. Глечики ж зустрічались у похованнях різних соціальних категорій населення. Кераміка надходила до степів із Русі та Візантійської імперії [Евглевский, Потемкина 2000б, *221–223*]. Кипчаки активно торгували з надчорноморськими містами. Під їхні мури вони приводили свою худобу та полонених. Особливо тісними були зв'язки з Матархою, Судаком та Херсоном. Щодо цього кипчаки нагадували печенігів, які також активно взаємодіяли з надчорноморськими візантійськими містами. Судак, Матарха та Херсон були для кочівників вікном до Візантії, звідки вони отримували ювелірні вироби, коштовні тканини. Не випадково саме в Криму була складена перша частина "Кодекс Куманікус". Вона була складена купцями для купців. Там були вказані латинські, перські та тюркські терміни для слів *базар, торгівля, продавець, сплата, борг, купець, ціна, монета, чорнило, папір* та інших, що стосувалися комерції. Були особливі терміни для прянощів, парфумів, коштовностей та рабів. Окрім того, використовувались терміни, які позначали майновий статус кочівника – *знатний, щедрий* [Плетнева 1990, *120–121*]. Значні прибутки приносила работоргівля. Кипчаки під час своїх набігів та походів захоплювали у полон мешканців сусідніх держав. Галицько-волинський літописець повідомляв, що кипчаки під час походів забирали до рабства селян-чоловіків з жінками та дітьми [Ипатьевская... 1962, *265*]. Траса работоргівлі починалась у степах і виходила до кримських міст, а звідти, перетинаючи Чорне море, доходила до Синопа. Крим у свідомості багатьох поколінь кочівників пов'язувався з рабством. Із Синопа раби мали потрапляти до Сіваса, де знаходився один із ринків [Кайрат Саки].

З кримських міст кипчаки отримували коштовні речі та тканини, вина та ремісничі вироби. З Русі привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи. З Мордовії до степів надходили сюльгами. З країн Близького Сходу через Судак, Дербент та Саксін кипчаки могли отримати коштовні тканини, прикраси та зброю з арабськими надписами. Монети в кочівницьких похованнях зустрічались рідко, тож ми не можемо говорити про те, що грошові відносини були широко розповсюджені в Дашт-і Кипчак. Торгівля у степу часто відбувалась у вигляді обміну великих партій речей. Кипчаки обмінювали продукти скотарства та худобу на потрібні їм вироби землеробів. Щодо цього вони були схожі на попередніх кочівників східноєвропейських степів. Оповідаючи про товари, котрі можна було придбати в Судаку, Ібн ал-Асір у першу чергу називав невільників, потім згадував буртаські хутра, білок та бобрів. Кипчаки обмінювали хутро соболя на сіль. До Мавераннахру кочівники постачали м'ясо тварин, овець, биків та коней, а звідти отримувати виноград, родзинки, ласощі, ковдри-мульхам, парчу, одяг, рибу. До причорноморських міст Криму прибували мандрівники з країн ісламу. Ібн Бібі згадував про торгівця з Румського султанату, котрий був пограбований поблизу Хозарської переправи, тобто Керченської протоки. Буртаські хутра до Криму мали постачати купці з Волзької Болгарії. Торгувати зі східними кипчаками мали іраномовні мусульманські купці з Мавераннахру. Також у кримських містах мали бути присутні работоргівці з Близького Сходу. Присутність мусульманських купців у західній частині Дашт-і Кипчак зафіксував галицько-волинський літописець, згадуючи про мусульманина, який продав кипчакам тір-і чарх (шерешири) для облоги міст Русі [Тизенгаузен 1884, *26*; Якубовский 1927, *53–76*; Ипатьевская… 1962, *634–635*; Федоров-Давыдов 1966, *212–217*; Ахинжанов 1995, *262–264*; Пріцак 2008, *91–98*; Кайрат Саки].

Отже, ми прийшли до таких висновків: 1) через Дашт-і Кипчак проходили великі торгові магістралі, а кипчаки брали активну участь у міжнародній торгівлі як посередники

та постачальники товарів. Вони практично пронизували всю його територію. Кипчаки прагнули накинути свій протекторат. При цьому у Східній Європі в ролі головних купців виступали алани та бродники, які користувались дружнім ставленням кипчацьких харизматичних кланів. Кипчаки стягували данину з купців на важливих торгових магістралях, що й стало причиною війн навколо Судака та Саксіна; 2) найзначнішими торговими магістралями у Східній Європі були шлях "з варяг у греки" та Залозний шлях. У Центральній Азії це були Ханський та Сари-Суйський шляхи; 3) більшість міст, які ал-Ідрісі відносив до кипчацьких, насправді кипчацькими не були. Це, головним чином, міста Русі та Криму. Шаруканя, Сугрова, Балина ал-Ідрісі не зафіксував. Він був поінформований здебільшого про міста на узбережжі Чорного моря та поселення на кордоні Русі; 4) у єдину мережу торгові магістралі були з'єднані вже за епохи монгольського домінування, коли мандрівники дістали можливість безпечно здійснювати трансконтинентальні подорожі.

ЛІТЕРАТУРА

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический архив. Т. III.** Москва, *1940*.

Арсланова А. А. **Остались книги от времён былых…** Казань, *2002*.

Ахинжанов С. М. **Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.** Алма-Ата, *1989*.

Ахинжанов С. М. **Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.** Алматы, *1995*.

Байпаков К. М. **Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья.** Алма-Ата, *1986*.

Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. **Древние города Казахстана.** Алма-Ата, *1971*.

Бейліс В. Країна ал-Куманія у "Географічному творі" ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // **Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.** Львів – Київ – Нью-Йорк, *1996*.

Белорыбкин Г. Н. Монголы в землях обулгаризованных буртасов // **Волжская Булгария и монгольское нашествие.** Казань, *1988*.

Бубенок О. Б. "И города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров..." // **Східний світ,** *2009*, № 1.

Васильев Д. В. Местоположение и население города Саксин // **"Великие реки и мировые цивилизации". Материалы Международной научной конференции 7–9 сентября 2006 г. К 450-летию со дня основания Астрахани.** Астрахань, *2006*.

Васильев Д. В. О пути Гильома Рубрука через дельту Волги и о населенных пунктах, которые он посетил // **Золотоордынское наследие.** Вып. 2. Материалы второй Международной научной конференции "Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды", посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. Казань, *2011*.

Гаглойти Ю. С. **Аланы и вопросы этногенеза осетин.** Тбилиси, *1966*.

Гардизи 1973. – Извлечение из сочинения Гардизи "Зайн ал-ахбар". Приложение к "Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг." // Академик В. В. Бартольд. **Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению.** Москва, *1973* // http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm

Гарнати 1971. – **Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.)** / Публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. Москва, *1971*.

Джиованни де Плано Карпини. **История монгалов.** *Вильгельм де Рубрук.* **Путешествие в Восточные страны /** Пер. с лат. А. И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н. П. Шастиной. Москва, *1957*.

Евглевский А. В., Потемкина Т. М. Кресала в позднекочевнических погребениях // **Степи Европы в эпоху Средневековья.** Т. 1. Сборник научных трудов. Донецк, *2000а*.

Евглевский А. В., Потемкина Т. М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских номадов Развитого Средневековья // **Степи Европы в эпоху Средневековья.** Т. 1. Сборник научных трудов. Донецк, *2000б*.

Епископа Феодора "Аланское послание" / Пер. Ю. А. Кулаковского // http://www.alanica.ru/library/Feod/text.htm

Ибн Хурдадбех. **Книга путей и стран** / Пер. В. М. Великановой. Баку, *1986* // http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext2.htm

Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // **Полное собрание русских летописей.** Т. 2. Москва, *1962*.

История и восхваление венценосцев / Пер. и ред. К. С. Кекелидзе. Тбилиси, *1954* // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm

Кайрат Саки. **Юрта на пирамиде, или О Байбарсе со слов средневековых летописцев** // http://www.kyrgyz.ru/?page=50

Кляшторный С. Г. **История Центральной Азии и памятники рунического письма.** Санкт-Петербург, *2003*.

Коновалова И. Г. **Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий.** Москва, *2006*.

Коновалова И. Г. **Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.: текст, перевод, комментарий.** Москва, *2009*.

Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Пер. под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва, *1991* // http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412

Кудряшов К. В. **Половецкая Степь.** Москва, *1948*.

Кумеков Б. Е. Страна кимаков по карте ал-Идриси // **Страны и народы Востока.** Т. X. Москва, *1971* // http://kronk.narod.ru/library/kumekov-be-1971.htm

Кумеков Б. Е. **Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам.** Алма-Ата, *1972*.

Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // **История татар. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь.** Казань, *2006*.

Моця А. П., Халиков А. Х. **Болгар – Киев. Пути, связи, судьбы.** Киев, *1997*.

Осіпян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // **Київська старовина,** *2005*, № 1–2.

Петахья 2004. – Кругосветное путешествие Петахьи Регенсбургского // **Три еврейских путешественника** / Пер. и прим. П. В. Марголина. Москва, *2004* // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083

Пиоро И. С. **Крымская Готия. Очерки этнической истории Крыма в позднеримский период и Раннее Средневековье.** Киев, *1990*.

Пріцак О. **Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім".** Київ, *2008*.

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А. П. Ковалевского]. Под редакцией И. Ю. Крачковского. Москва – Ленинград, *1939* // http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm

Расовский Д. А. Пределы "поля половецкаго" // **Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева.** Вып. 10. Прага, *1938*.

Тизенгаузен В. Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских.** Санкт-Петербург, *1884*.

Федоров-Давыдов Г. А. Город и область Саксин в XII–XIV вв. // **Древности Восточной Европы.** Москва, *1969*.

Фоменко И. К. **Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII–XVII в.** Москва, *2007*.

Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // **Византийский Временник.** Т. XXV. Москва, *1927* // http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Bibi/frametext3.htm

Berend N. **At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300.** Cambridge UK, *2001*.

Hudud al-Alam. **The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. 982 A. D. /** Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V. V. Barthold. London, *1937* // http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm